

Een rijk gevuld leerboek

Morris Nitsun

Beyond the Anti-Group.

Survival and transformation

East Sussex/ New York: Routledge

Aantal pagina's: 250

Prijs: €42,99

Het lang verwachte vervolg op Nitsuns *The Anti-Group* uit 1996 is eindelijk daar. Zijn nieuwste boek kent vier delen: *The wider context; The clinical setting; Developmental perspectives; Group analysis and the arts.*

Hoewel dit boek startte als een verzameling van artikelen, ontstond al schrijvend een geheel nieuw boek, met zijn ervaring als verbindend motief.

In zijn introductie beschrijft Nitsun wat hij met de anti-groep bedoelt, en benadrukt hij wederom dat het om een proces gaat, en dat de destructieve krachten in een groep steeds in interactie zijn met de constructieve krachten, en dat de anti-groep als een katalysator te zien is voor groepsontwikkeling, een stimulus voor het creatief ontvouwen van de groep. Overleving en transformatie zijn de kernbegrippen in dit

boek. Overleving verwijst naar het voortbestaan van de groep als geheel, de continuïteit, maar ook naar het overleven van angsten en vijandigheid in de groep door groepsleden. De dialectiek tussen pro- en anti-groepsprocessen maakt transformatie mogelijk. Naast dit dialectische perspectief onderscheidt Nitsun ook een ecologisch (waarbij de overlevingsangst op individueel niveau, op groepsniveau en op niveau van de context van de groep plaatsvindt) en een esthetisch perspectief (verwijzend naar het transformationele potentieel in de groep en gelieerd aan kunstzinnige processen). Ook spreekt Nitsun van een organisatorisch perspectief, wat voornamelijk verwijst naar de grote politieke en financiële veranderingen die tot schisma en ontmanteling van psychotherapie-afdelingen binnen de National Health Service (NHS) leidden,

met alle gevolgen voor groepstherapie en groepsdynamisch denken van dien. Op pagina's 8 tot 11 geeft Nitsun een gedetailleerde beschrijving van de opzet en uitvoering van dit boek.

Overleven

In het eerste deel *The wider context* gaat het om groepsprocessen in een bredere context, namelijk in sociale, culturele en organisatorische context. Door de snelle veranderingen in onze samenleving is wellicht een herziening van de groepsanalytische theorie noodzakelijk, zoals destijds ook de psychoanalyse mee moest gaan met de veranderingen in de maatschappij. Sociale cohesie en verbinding met groepen versus groepsdestructie en vervreemding zijn hierbij belangrijke thema's. Ondanks dreigend gevaar is Nitsun gematigd optimistisch over de toekomst. Het ecologisch perspectief roept vragen op als: zullen we als soort overleven, zal de wereld als geheel kunnen overleven, zullen gemeenschappen zoals we die nu hebben kunnen overleven? Het zijn vragen die niet op individueel niveau te beantwoorden zijn, we moeten daar bij kijken naar groepen en grotere structuren. Technologische vooruitgang leidt tot snelle veranderingen, en technologische verandering leidt tot sociale verandering. Nitsun staat stil bij de mogelijkheden die internet en mobiele telefonie gebracht hebben, maar ook bij hun beperkingen (bijvoorbeeld de onbegrensde mogelijkheden van cyberseks, die er ook toe kunnen leiden dat mogelijkheden tot intimiteit in de

onmiddellijke sociale nabijheid niet meer aangegaan worden; de telefoon als verlengstuk van het zelf en het eigen lichaam, en alle stress die ontstaat als het apparaat het niet meer doet of zoek is; de opkomst van de robot die menselijke taken gaat vervangen). Ook bij internetgroepen en fora doen zich anti-groepsfenomenen voor, die gevaarlijk kunnen worden als ze niet gekaderd of gemanaged worden. Globalisatie maakt de wereld weliswaar kleiner, maar het maakt het onderscheid tussen verschillende culturen ook diffuser, met als gevolg nationalistische en fundamentalistische tegenbeweging.

Klimaatverandering, evenals de ontkenning van klimaatverandering, vormen een bedreiging voor de overleving van de aarde en haar bewoners. Nitsun is hierover minder optimistisch: 'In this way, the deepest internal and the widest external forms of disintegration interpenetrate at the point of environment failure. At the dark heart of the anti-group is the dread of insufficiency and, beyond that, of extinction.' (p. 25).

Met het massaal vergrijzen van samenlevingen wordt de druk op medische, psychologische en sociale steun nog zwaarder en steeds moeilijker te financieren. Kunnen samenlevingen het nog aan om kwetsbaren en ouderen adequaat te ondersteunen? De tweedeling tussen rijk en arm zal hierbij steeds meer een rol gaan spelen. Dergelijke zaken vragen om goed leiderschap, terwijl er juist een grote desillusie over autoriteit en leiderschap bestaat (denk aan de financiële crisis). Nitsun pleit voor een herziening van Foulkes' *group matrix* die aansluit

bij de steeds uitdijende netwerken en vormen van (internet)communicatie. Groepsanalyse dient zich te richten op de angsten en remmingen die we tegenwoordig bij conventionele communicatie ervaren en bij de uitdagingen die communicatie via het internet meebrengt. Hoe verhouden we ons tot deze tijd, en in het bijzonder, hoe kunnen de veranderingen die in de psychotherapie nu eenmaal traag verlopen aansluiten bij de snelheid van alle technologische veranderingen? We neigen meer en meer richting *quick fix* zodat langer durende psychotherapie onder enorme druk is komen te staan. Dat geldt ook voor de open inzichtgevende groepstherapie. Is er nog plaats voor de groep in de toekomst? De angst en vijandigheid jegens groepen in de klinische setting is een uiting van een diepere angst jegens groepen in de maatschappij, en daarom is begrip van anti-groepsprocessen essentieel. Wellicht moet er meer ecologisch gedacht worden, waarbij het overleven van het geheel niet kan zonder de onderlinge afhankelijkheid van systemen te zien. Dit geldt zowel voor overleven en transformatie van de therapiegroep als voor dat van grotere groepsstructuren in de maatschappij.

In het tweede hoofdstuk van het eerste deel beschrijft Nitsun de casus van de NHS vanuit een anti-groepspectief. Nitsun is in verschillende hoedanigheden verbonden geweest aan de NHS, als behandelaar, als manager en als consultant, en heeft in de loop der jaren vele organisatorische veranderingen meegemaakt, veelal ingegeven door financiële en politieke overwegingen, daar de NHS onder de verantwoordelijkheid

van het ministerie van gezondheid valt. Nitsun ziet een polarisatie ontstaan tussen groepen binnen de NHS: enerzijds de managers die als onnadenkend en grof worden gezien, die veranderingen doorvoeren in lijn met de heersende destructieve politieke koers, en anderzijds de behandelstaf als slachtoffer van dergelijke aanslagen op bestaande structuren en bronnen. Onder het mom van efficiency leiden organisatorische veranderingen tot het sluiten van goed lopende afdelingen, onzekerheid en angst in de behandelstaf over behoud van werk en uitgeklede diensten aan de patiënten. Wat hierbij opvalt volgens Nitsun, en ook alarmerend is, is dat de reorganisaties maar blijven voortbestaan, als een herhalingsdwang. Wordt er niet geleerd van vorige ervaringen? We kennen dit op individueel niveau van onze patiënten, maar het doet zich dus evenzeer voor op groeps- of organisatieniveau. En dat vraagt om een visie op de NHS als groep en anti-groep. Zo is binnen de NHS sprake van altruïsme en goodwill bij de medewerkers, maar dat is wellicht ook te zien als sublimatie van destructieve impulsen, vaak ten gevolge van intergroeprivaliteit en -animositeit, die bewust of onbewust uitgegeerd worden. Nitsun citeert hierbij Groesbeck die spreekt over *the wounded healer* (p.44). Het blijft vooralsnog hypothetisch, maar het zou kunnen verklaren waarom er zoveel destructieve collusies plaatsvinden binnen de NHS. De NHS heeft zich ontwikkeld van een idealistisch, door de Labour-partij geïnspireerd instituut naar een hoog competitieve cultuur die de behandelstaf uitput, steeds meer

administratieve taken opwerpt en te veel op productiecijfers is gericht, alsof het een machinaal productieproces betreft. Dergelijke ontwikkelingen versterken de zogenoemde paranoïde-schizoïde positie, en splitsing in goed versus slecht, meestal geprojecteerd op buitenstaanders (de overheid, de directie) en bijdragend aan anti-groepsontwikkeling.

Deze paranoïde-schizoïde positie wordt afgewisseld met de depressieve positie, waarin gepoogd wordt binnen- en buitenwereld, goed en slecht te verzoenen, te streven naar reparatie, op zo'n manier dat een beter gevoel van *wholeness* kan ontstaan. Maar als de depressieve positie ondragelijk wordt en bedreigingen van buiten af (reorganisaties) blijven plaatsvinden, zal er regressie optreden naar de paranoïde-schizoïde positie. Idealisme is onmisbaar binnen een organisatie als de NHS, maar het moet geen geïdealiseerde visie worden die neigt tot de illusie van het absoluut goede van mensen en zaken. Menselijke fouten door de behandelstaf worden vaak als onvergeeflijk beschouwd, en idealisatie slaat dan om in devaluatie, waarbij behandelaars opeens niet meer te vertrouwen zijn. Nitsun relateert dit aan afgunst, een van de anti-groepsfenomenen, bijvoorbeeld de afgunst van managers op de (geïdealiseerde status van de) behandelstaf. Er wordt een parallel gemaakt tussen overleving versus vernietiging op organisatieniveau en op patiëntniveau: *death is the shadow of all healthcare*. Kwetsbaarheid en sterfelijkheid nodigen uit tot ontkenning hiervan, en dat gebeurt niet alleen op individueel niveau, maar ook

binnen organisaties, en zeker organisaties in de gezondheidszorg. Narcistische tendensen in organisaties, een *corporate level of grandiosity*, staan vaak in dienst van deze ontkenning. Het gaat hierbij niet alleen om de angst voor de fysieke dood, maar ook voor de psychische dood, de angst om gek te worden. Volgens Nitsun zou er binnen gezondheidszorgorganisaties veel verborgen angst voor gekte aanwezig kunnen zijn. Met gekte bedoelt Nitsun hier mentale chaos en psychisch instorten. Bij slechte communicatie over reorganisaties neemt het angstniveau toe, met grotere kans op disfunctionele reacties, leidend tot de paranoïde-schizoïde positie, en een verzwakte en kwetsbare organisatie als resultaat die ook minder goed kan *containen*.

Nitsun sluit het hoofdstuk af met drie suggesties: allereerst het beter spiegelen van de processen op groepsniveau, en betere leiding en communicatie (bij het zogenoemde verandermanagement ontbreekt het daar nogal eens aan); ten tweede een groter psychologisch bewustzijn bij behandelaren om niet in onproductieve en destructieve interacties verzeild te raken die het anti-groepsproces alleen maar versterken. Er is een opvallend gebrek aan kennis over groepsdynamische processen binnen gezondheidszorgorganisaties; en ten derde een werkomgeving en management dat meer ondersteunend is naar en meer compassie heeft voor de behandelstaf dan nu vaak het geval is (*staff support and reflective groups*).

Hoewel Nitsun heel specifiek de situatie van de NHS beschrijft, zal dit voor velen

die werken in ggz-instellingen in Nederland een zeer herkenbaar hoofdstuk zijn. Wellicht is het enerzijds troostend te vernemen dat het elders net zo gaat als hier, anderzijds ook pijnlijk dat dit inderdaad zo is. Een hoofdstuk dat ggz-managers als verplichte kost zouden moeten lezen.

Vluchtheuvel

Deel II gaat over *The clinical setting*. In hoofdstuk 3 bespreekt Nitsun de status van groepspsychotherapie in de turbulentie van de gezondheidszorg (zie hoofdstuk 2), theoretische ontwikkelingen, de kloof tussen theorie en praktijk, en het sociale perspectief in groepsanalyse.

Patiënten hebben vaak een voorkeur voor individuele therapie, maar onder de behandelstaf bestaat opmerkelijk veel ambivalentie, zo niet vijandigheid jegens groepen, die grotendeels gebaseerd is op gebrek aan opleiding en ervaring in het werk met groepen. Daarnaast worden in *mentalization based therapy, mindfulness based cognitive therapy* en *dialectical behavior therapy* groepen ingezet zonder adequate kennis over groepsprocessen en waar ook voorbij gegaan wordt aan de therapeutische waarde van de groep. Soms wordt zelfs gesteld dat het besteden van aandacht aan groepsprocessen in de behandeling ten koste van de behandeluitkomst zou gaan. Nitsun beschouwt dit evenzeer als anti-groepsfenomenen. Binnen groepsanalytische kringen is ook sprake van splitsing en fragmentatie, leidend tot verschillende scholen, met als voorbeeld de controverse

tussen het Tavistock Institute en het Institute of Group Analysis, die terug te voeren is op de controverse tussen Bion en Foulkes. Hoewel Nitsun het sociale perspectief in groepsanalyse erkent en relevant acht, breekt hij ook een lans voor het individu in de groep, met zijn individuele ervaring, zijn eigen subjectiviteit en eigen narratief. In die zin was de *both-and*-positie – namelijk zowel groepsanalytische als psychoanalytische ideeën – van Foulkes zo gek nog niet.

In hoofdstuk 4 vergelijkt Nitsun groepsanalyse en cognitive gedragstherapie (CGT). Hij noemt een aantal kritiekpunten op CGT ('...it lacks depth: a quick fix for the soul; the evidence base it proclaims is spurious, reflecting an over-valuation of randomized controlled trials and a neglect of other research evidence and clinical data...', p. 90). Hij staat uitgebreid stil bij het ontstaan van CGT en wat het inhoudt en komt dan tot een vergelijking tussen CGT en groepsanalyse. Uiteraard zijn dat totaal verschillende benaderingen, maar Nitsun probeert te kijken waar zij convergeren. Aan de hand van supervisie casuïstiek laat hij zien hoe een groepsanalytische benadering anti-groepsfenomenen in een geprotocolleerde CGT-groepsbehandeling voor depressie vlot kan trekken (p. 100). Nitsun constateert dat CGT-groepstherapeuten vaak onvoldoende kennis van groepsprocessen hebben, en zich dus ook vaak weinig bewust zijn van onderliggende (anti-groeps)fenomenen. In een tweede casuïstiekvoorbeeld draait Nitsun de rollen om, en laat hij zien hoe het CGT-denken groepsanalytische psychotherapie

kan versterken: door *social learning* pikken groepsleden allerlei praktische zaken van elkaar op; ook leren ze van elkaar in de groep door confrontatie, uitdagingen en feedback en door de uitkomsten van dit proces te volgen en waar nodig bij te stellen.

Hoofdstuk 5 heeft de mooie titel *The group as refuge* en beschrijft in een aantal vignetten personen uit de multiculturele samenleving van London, met een opeenstapeling van verlies, trauma en vervreemding als klachten, en voor wie groepstherapie bij de NHS vaak de laatst overgebleven behandeling is en het overleven in een gewelddadige omgeving vaak ook letterlijk aan de orde is. Vernietigingsangst is hierbij het onderliggende thema. Uiteraard roept dit reacties bij groepsleden op, zoals *resistance, rebellion and refusal* (denk ook aan Billow). Sterker dan bij andere groepen worden grenzen bij deze NHS-groepen met voeten getreden, met name waar het gaat om contact buiten de groepsessies om of het aangaan van relaties met elkaar, wat vanuit de levensgeschiedenissen met vaak wanhopig verlangen om erbij te horen goed te begrijpen, maar moeilijk te hanteren valt. Andere anti-groepsfenomenen die in deze NHS-groepen sterker zichtbaar worden dan bijvoorbeeld bij therapiegroepen in de vrije vestiging, zijn angst voor *exposure* en narcistische krenking, gebrekkige communicatie, projectieve identificatie etc. In dergelijke toevluchtsoordgroepen is crisis op individueel niveau (psychose, suïcide, geweld) of groepsniveau (desintegratie) veel voorkomend, en wordt er heel wat van

de groepstherapeut gevraagd, die zijn eigen angst moet kunnen hanteren en de mate van autoriteit moet kunnen moduleren naar gelang de eisen van de groep.

De groepstherapeut persoonlijk

Over de persoon van de groepstherapeut gaat ook het volgende hoofdstuk (6) in Deel III van het boek (*Developmental perspectives*) getiteld *Being a group therapist*. Waarom kiezen we voor het werken met groepen, zijn er predisponerende factoren die maken dat we kiezen voor groepen, en wat onderscheidt ons van andere psychotherapeuten? Gezonde aspecten bij deze beroepskeuze kunnen liggen in een sterke belangstelling voor het narratieve, een fascinatie voor taal en verbale communicatie, voor metaforen en symbolisme, een interesse in naar wat de ander beweegt, een lust voor creatieve interactie in de vriendengroep, en veerkracht. Ongezonde aspecten zouden te vinden zijn in *the wounded healer*, de therapeut afkomstig uit een disfunctioneel gezin, met overbeschermd of verwaarlozende ouders, met triangulatie, en met een hoge prevalentie van angst-, depressieve- en zelfwaarderingsklachten in de familie. Foulkes stelde zelfs dat de persoonlijkheid van de groepstherapeut een verpletterende invloed heeft op de uitkomst van groepstherapie, en dat de groepstherapeut de groep creëert als een onbewuste reflectie van zichzelf. Recenter benadrukte ook Billow de intersubjectieve aard van de invloed van de groepstherapeut: de interventies van de groepstherapeut zijn een

expressie van zijn eigen subjectiviteit, terwijl tegelijkertijd de groepsleden continu afgestemd zijn op de therapeut als persoon. Nitsun zelf pleit voor onderzoek naar het groepsformat (*group template*) van de therapeut: het geheel van indrukken en attributies die een persoon in de loop van zijn ontwikkeling over groepen opbouwt. Het gaat hierbij niet om een rigide format, maar om een algemeen gevoel over hoe het is om in een groep te zijn, gebaseerd op ervaringen in het gezin, de klas, de vrienden-groep, het werk etc. Het is te zien als een vorm van objectrelatie ten aanzien van de groep. De vraag is dan welke groepservaringen een therapeut meeneemt naar zijn opleiding tot groepstherapeut: Nitsun veronderstelt dat voor iemand die een opleiding tot groepstherapeut ambieert er zowel een reeks positieve groepservaringen zal zijn, maar dat hij evenzeer een pijnlijke groepserfenis meeneemt (bijvoorbeeld afwezigheid van constructief leiderschap, destructieve afgunst en rivaliteit, fragmentatie in plaats van cohesie en andere anti-groepsfenomenen) die begrepen wil worden en gerepareerd wil worden.

Nitsun citeert Durban (p.145) die ten aanzien van ontwikkelingstrauma's een onderscheid maakt tussen leven met een schaduw, leven onder een schaduw, en leven als een schaduw. Nitsun voegt daar zelf aan toe: het ontkennen van de schaduw, het afsplitsen van de schaduw en het projecteren van de schaduw. De meest gezonde vorm zou – naast leven met een schaduw – zijn: het verzoenen met je schaduw. Nitsun illustreert het groepsformat en de bijbeho-

rende schaduwen aan de hand van zijn eigen ontwikkeling, als kind van zeven in een gezin van Oost-Europese Joodse emigranten gevlucht voor de pogroms in een door apartheid verdeeld Zuid-Afrika; als student van negentien die onzeker is over zijn seksuele oriëntatie en zich probeert los te maken van een conventionele en onderdrukkende Joodse gemeenschap; als man van 47 in Londen, die professioneel en sociaal geslaagd is in het leven maar ambivalent blijft ten aanzien van groepen; als man van 69 jaar oud die terugkijkt op zijn beroepskeuze en de schaduwen in zijn leven die daarbij een rol speelden, en als man van 70 die nog steeds met veel plezier actief is als groepstherapeut en supervisor, en er tegenop ziet afscheid te nemen.

Hoofdstuk 7 heeft ook alweer zo'n uitnodigende titel: *Falling in love*. Nitsun put hier uit drie groepen die hij in zijn eigen praktijk doet, met een meer neurotische populatie dan die van de NHS-groepen, maar met als gemeenschappelijk thema de problemen rond het aangaan en onderhouden van een stabiele en gelijkwaardige relatie. Hij lijkt hiermee voort te borduren op zijn boek uit 2006 *The Group as an object of desire*, waarin naar voren komt dat de therapiegroep een zinvolle plek is om issues over seksualiteit, verlangen en behoefte aan een relatie te onderzoeken. Met name de behoefte aan een langdurige relatie leek universeel in deze groepen. Het vaak voor het eerst expliciet benoemen van je eigen verlangens in de groep bleek vruchtbaar voor het kenbaar maken van je eigen wensen in een beginnende relatie. Verliefd

worden maakt ons bruisend van leven, maar ook zeer kwetsbaar. Vanwege het narratieve karakter van groepspsychotherapie is er ruimte in de groep voor de *love-story*. De groep wordt ook getuige van de relatie van een groepslid met iemand buiten de groep, en helpt zo om problemen in die relatie mede te dragen.

Nitsun staat stil bij de groep als derde en Brittons idee van de *triangular space* die voorziet in de mogelijkheid om zowel deelnemer in een relatie te zijn en door een derde persoon geobserveerd te worden als de observator van een relatie te zijn (p. 171). Deze complexe vaardigheid is terug te vinden in hoe groepen werken: groepsleden leren om hun interpersoonlijke referentiekaders te verschuiven, en hierbij ook zichzelf en anderen op een andere manier te beschouwen. Het interpersoonlijk leren, beter communiceren en leren te mentaliseren wat in een therapiegroep plaatsvindt – en wat los staat van de ambivalente familierelaties met vage grenzen, vol van afgunst en rivaliteit – helpen om in een partnerrelatie een nieuwe en gezondere positie in te nemen.

Uiteraard gaat het ook over relaties die ondanks expliciete regels hierover binnen de groep kunnen ontstaan, en over gevoelens die groepsleden ten aanzien van de groepstherapeut ontwikkelen en vice versa (overdracht en tegenoverdracht). Soms wordt de groepstherapeut het liefdesobject van een groepslid of van de groep als geheel. In navolging van Mann (p.178) maakt Nitsun een onderscheid tussen progressieve erotische overdracht en regres-

sieve erotische overdracht, waarbij de eerste gezien kan worden als gezond en ontwikkelingsgericht, en de laatste als ongezond, schadelijk, afkomstig uit primitieve, soms zelfs psychotische delen van de persoonlijkheid, die de therapie ernstig kunnen ondermijnen. Bij erotische tegenoverdracht van de groepstherapeut naar een patiënt is altijd supervisie nodig.

Performance

Het laatste deel van het boek (*Group analysis and the arts*) is te lezen als bespiegelingen over de relatie tussen (groeps)psychotherapie en kunst, en over leiderschap en rebellie in de film.

Zo beschrijft Nitsun – zelf ook schilder, zie bijvoorbeeld www.morrisnitsunartist.co.uk – in hoofdstuk 8, *Group analysis and performance art* dat in de huidige interdisciplinaire samenleving de psychotherapie een relatief afgescheiden gebied gebleven is. Toch ziet Nitsun parallellen met performancekunst. Foulkes was geïnteresseerd in groepsperformance en werd gezien als een actietherapeut. Nitsun ziet psychotherapie als een performance tussen therapeut en patiënt, en in groepstherapie wordt een nieuwe sociale eenheid gecreëerd die ook als een vorm van performancekunst gezien kan worden. Hij staat stil bij verschillende voorbeelden van performancekunst (o.a. het werk van Marina Abramovic) en ook bij auto-destructieve kunst, die raakt aan de destructieve en ook zelfdestructieve impulsen die de psychotherapie maar al te goed kent, en die terugkomen in de anti-

groep. Vervolgens passeren de psychoanalytische visies op kunst van Freud en Segal (p. 193), psychodrama, de betekenis van spel. Hoofdstuk 9 gaat over autoriteit en opstand als thema's in de film: achtereen volgens bespreekt Nitsun *Rebel without a cause*, *If...*, *One flew over the cuckoo's nest* en *Das weisse Band*. Dit laatste hoofdstuk staat weer verder af van de groepstherapiepraktijk, maar is zeker de moeite waard. Het boek wordt afgesloten met een samenvatting en concluderende opmerkingen.

Even doorzetten

Al met al is het een rijk gevuld boek, waarin de auteur veel relevante vragen stelt en thema's aansnijdt, zonder overal antwoord op te geven. Het zet aan tot denken, tot verdere reflectie, en het is een boek

waarvan ik verwacht dat ik het met enige regelmaat uit de kast zal halen om nog eens na te lezen wat Nitsun ook weer schreef over bijvoorbeeld de groep als vluchthaven of de rol van de groepstherapeut. Het taalgebruik is niet altijd even toegankelijk, vaak gecomprimeerd, met complexe zinnen die soms om herlezing vragen, vermoedelijk ook als Engels je eerste taal is. Het kostte mij wat moeite om er in te komen, misschien moest ik ook wat wennen aan zijn schrijfstijl, of misschien worden de hoofdstukken gaandeweg ook makkelijker om te lezen vanwege de directe band met de praktijk en de herkenbaarheid. Overigens zijn, zeker met voorkennis van *The Anti-group*, de hoofdstukken ook afzonderlijk en in andere volgorde goed te lezen.

Arnout ter Haar